

Анарбаева Г.А., Мамасыдыков Б.А.

**КАРАХАНИЙЛЕР МАМЛЕКЕТИ МЕЗГИЛИНДЕГИ КЫРГЫЗСТАНДАГЫ
ШААРЛАРДЫН ЖАНА КОЛ ӨНӨРЧҮЛҮКТҮН ӨНҮГҮШҮ**

Анарбаева Г.А., Мамасыдыков Б.А.

**РАЗВИТИЕ ГОРОДОВ И ИСКУССТВА В КЫРГЫЗСТАНЕ В ПЕРИОД
ГОСПОДСТВО ГОСУДАРСТВА КАРАХАНИДОВ**

Белгилей кетүүчү нерсе: башкаларга салыштырмалуу Караханилер мезгилинде Кыргызстандын аймагындагы курулган шаарлар жана турак жайлар жакшы изилденген. Бул оор проблема боюнча көп сандаган эмгектер жаралып, окурмандар кызыктуу материалдар менен тааныша алышат. Бул жерде акыркы археологиялык жана башка материалдардын негизинде төмөнкү суроолорду карап чыгууга аракеттенебиз; шаар жана шаарчалардын саны, алардын көлөмү бөлүктөрү, өз ара таасири, ошондой эле Караханий мамлекети тушунда ар кайсы региондордо курулган шаарлардын жалпылыгы жана айырмачылыктары сыяктуу маселелер. Эң кызыктуу жери YX-X кылымдарда араб жана перс авторлору Борбордук Тяньшань, Жетисууда көп сандаган шаарлар жана ар түрдүү көлөмдөгү турак жайлар курулгандыгын баяндашат.

Феодалдык коомдогу өндүргүч күчтөрдүн жалпы көлөмүнүн өсүшү, кол өнөрчүлүктөн, соода сатыктын өсүшү шаарлардын жана шаар турмушунун өсүшүнө шарт түзгөн. Окумуштуулар Б.А. Литвинский Орто Азиялык шаарлардын Караханилер мезгилинде өнүгүшүн шаарга жеринен ажыраган адамдардын келиши менен байланыштырса, ал эми О.Г. Большаков шаарларда жеке менчикке ээ болгондордун эсебинен шаарлар өнүккөн деп айтат (Гафуров 1989 : 409). Пландуу төрт бурчтуу дубалдар менен курчалган шаарлар YX-XYYY кылымдарда Сырдарыянын оң жана сол жээктеринде, Или өрөөнүндө Ысыккөл ойдуңунда, Чүй өрөөнүндө жана Тяньшанда курулган. Алардын типографиялык окшоштуктары менен көчмөн уруулардын бөтөнчөлүктөрүн эске алуу жана көчүү салттары ошондой эле бул шаарлар көчмөн уруулардын согуштук ставкалары гана болбостон, соода кол өнөрчүлүк жана дыйканчылыктын борбору болгон (Байпаков 1972 : 77). Археологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, көпчүлүк Чүй, Талас шаарлары алардын борбордук бүлөгө талкаланган, топографиялык түзүлүшү боюнча Орто Азиялык шаарларга

жакын, тегереги 10 жана андан ашуун км дубал менен курчалган (Байпаков 1972 : 74).

Удельдик (дубандык) башкаруучулардын ставкасы чыгыш караханилердики-Барсхан шаары болсо (Ысыккөлдүн түштүк жээги), Кочкор башы чеби, Алабука өрөөнүндөгү Ширдакбектин чеби, Чаткал өрөөнүндө Уулбулак, Чаңгархан, Күлбөсхан шаарлары изилденген, булар Орто Азиядагы өнүккөн шаарлар болуп цитадель, шахристан жана дарбазадан турган (Кибиров 1959 : 60). Или өрөөнүндө 66 шаар ачылып изилденген, алар негизинен YX-XYYY кылымдарга курулуп, үч типке бөлөнгөн-борбор шаарлар (Болгар, Сумбе, Дунгене) айыл турак жайлар жана шаардык чептер (Байпаков 1972 : 190-200).

Археолог К.М.Байпаков Или шаарларынын калыптануу процессин YX кылымдарга, ал эми алардын гүлдөгөн мезгили XY жана XYY кылымдын башталышына таандык деп белгилейт (Байпаков 1972 : 83-84). Белгилей кетчү нерсе, бир эле мезгилде Ири өрөөнүндө бир канча ар түрдүү типтеги отурукташкан дыйкандардын борборлору негизделген (Байпаков 1972 : 87). Ошондой эле шаарда бир катар турак жайлар жана кербен сарайлар курулган. Ал-Мукаддаси жана башка араб географтары Тараздан чыгышты карай 24 шаарды аташат. Чий өрөөнүндө 18 (52 турак жайдан сырткары) шаар табылып изилденген. Алардын ичинен Кызылсуу, Акбешим Шиштөбө шаарлары VY-VYY кылымдарда курулса, башкалары кийинчерээк курулган. П.Н.Кожемяко археологиялык материалдарды изилдөөнүн негизинде Шиштөбө, Кызылсуу, Акбешим жана Бурана шаарлары ири соода кол өнөрчүлүк борборлору болуп, калгандары алардын чарбасы округдары болгон (Кожемяко 1978 : 156).

Азыркы мезгилде Кызылсуу, Акбешим, Бурана ж.б. шаарларын изилдөө жүргүзүлүүдө. Археологиялык маалыматтар боюнча Акбешим шаары (V-XYX км) цитадел, шахристан (жалпы аянты 35 га) жана рабад (60га жакын) дубалдар менен курчалган. Чүй өрөөнүндөгү эң ири шаар Баласагын Карахан кагандыгынын борборунун бири болгон. Анын

кайсыл жерде жайгашкандыгы азыркы мезгилге чейин талаш тартыш туудурат. Баласагын биринчи жолу ал-Мукадасинин эмгегинде эскерилет. Анын билдирүүсү боюнча бул шаар ошол мезгилде аянты жана калкынын саны боюнча эң ири шаар болгон (Кызласов 1990 : 155). Орто кылымдагы окумуштуу Махмуд Кашкари ага үч наам берген: Баласагын, Көз-Улуш жана Көз-Ордо (Кашкарий Махмуд 1960 : 94-145). Окумуштууларды Баласагындын жайгашкан жери мурдатан кызыктырып келген. Бартольд В.В (Бартольд 1965 : 101) эң алгач Бурана мунарасын Токмокко жакын Баласагындын калдыгы деп божомолдогон, кийинчерээк Акбешим шаарын атаган (Токмоктон түштүк батыш жагында) ал эми Бурананы шаардын четки чеби деп божомолдойт. А.Н.Бернштам археологиялык материалдардын негизинде В.Бартольддун Акбешимди айткан оюна кошулат (Бернштам 1943 : 40-45). Л.Р.Кызласов бул ойлорду четке кагып Баласагынды башка жерден изилдөөнү айтат (Кызласов 1990 : 235-236). Ал эми биздин оюбузча Баласагын Бурана районунда жайгашкан, ал эми Акбешим калдыктары анын чет жакасы болгон. Бул ойду тактоого В.В.Бартольд, А.Н.Бернштам жана П.Н.Кожемяконун археологиялык изилдөөлөргө негиздүү аргумент болот (Бартольд 1966 : 288).

Профессор З.Эралиев “Жусуп Баласагын” аттуу эмгегинде профессор С.Закиров “Кыргыз санжырасы” эмгегинде ушул ойду туура деп эсептешкен.

Махмуд Кашкари Кочкор башы жана Баласагындын ортосундагы Занби ашуусу жөнүндө баяндайт (Кошгарий Махмуд 1963 : 445). өз мезгилинде В.В.Бартольд да бул ашууга көңүл буруп Шамсы ашуусу менен салыштырган (Бартольд 1968 : 75). Бирок окумуштуулар буга аз көңүл бурушкан. Замби сөзү кийинчерээк Шамси сөзүнө трансформацияланышы мүмкүн. Түрк сөздөрүндө “з”, “в”, “ш”, “а”, в “м” тамгалары башкача аталган. Шамшы ашуусу ошол мезгилде Чүй менен Кочкор өрөөнүнөн байланыштырган жол болгон (Кожемяко 1978 : 154-156). Бурана Мунарасы Шамшы ашуусуна кире беришинде жайгашкан. Бурана мунарасында казуу изилдөө иштери улантылып жатат, бул жерде мавзолейдин калдыктары табылып бул аймакта кайсыдыр бир убакта ири шаар болгондугун айгинелейт.

К. М. Байпаков Кулан шаарчасын изилдеп жатып, төмөнкү жыйынтыкка келген: VY-VYU кылымдарга чейин бул жердеги турак жайлар бир канча курулуш жана замкортон турган, VYU-VYUU кылымдарда шаардын калыптанышы башталат, анын негизи болуп короо саналган. Ал эми Чүй жана Талас өрөөнүндө кербен сарайлар дубал

менен курчалган Шахристан курулат. Чет жакаларында жаңы турак жайлар жана короолор курула баштайт. YX-X кылымдарда шаар жана кыштактарда эмгектин бөлүнүшү башталат; Караханийлер мезгилинде Кулан (ошондой эле Мерке, Ноокат, Баласагын жана Хорран) ири соода кол өнөрчүлүк борбору болгон. К.М.Байпаков мындай көрүнүштөгү схема Чүй жана Талас өрөөнүндөгү өнүгүшүнү да таандык деп атайт (Байпаков 1965 : 75-77).

Талас өрөөнүндө араб географтары (YX-X км) он шаарды жана (аларга кыскача географиялык-тарыхый маалымат беришет) жана эки коп калктуу айылды эскеришет (Бартольд 1966 : 34-35). Тараз аймагында 200дөн ашуун эстеликтер катталган, топографиялык түзүлүшү боюнча төрт группага бөлүнгөн: цитадель жана рабады бар шаарлар майда шаарлар короо жана турак жайлар айыл кыштактар, ошондой эле кербен сарайлары (Сенигова 1972 : 66).

Чыгыш карахандыгынын ири шаарларынын бири Тараз. Ал биринчи жолу VY кылымдарда эскерилет (Бартольд 1966 : 37). Караханийлер мезгилинде Тараз ири уделдин борбору болгон. Археологиялык далилдер боюнча бул чыгыш Карахандардын ээлигиндеги бирден-бир шаар болуп бардык бутактардан турган. Мавереннахрдагы шаарлардын өзгөчөлүгү болгон-цитадель, Шахристан рабад орун алып, көчмөндөр соғдалыктар келгенге чейин эле жашаган (Сенигова 1966 : 78). YX-XUY кылымдарда Ташкент оазисинде жайгашкан орто кылымдык областында 50гө жакын шаар эскерилет, Чирчик өрөөнү жана Сырдарыянын жээктеринде-40, Сырдарыянын төмөнкү жана ортонку агымында-20, Илакта-60 шаар табылган (Белинский, Бентович, Большаков 1973 : 192, 195, 200). Ошентип Тараз жана Отрар райондорунун аралыгында 130дан ашуун калк жашаган пункттардын урандылары табылган, алардын арасынан 56 сы байыркы шаар жана шаар тибиндеги турак жайлардын урандылары (Агеева , Пацевич 1958 : 74).

Каратоонун түндүгүндөгү шаар тибиндеги турак жайдын эң ириси Баба-Ата (VY-XV) шаарчасы саналып анын аянты 66га, Шахристан жана рабад (25га) дубал менен курчалган. Бул жерден XY-XUY кылымга таандык турак жайларды жылытуу системалары табылган (Агеева 1972 : 76).

Караханийлердин түндүк батыш чек арасынан ири шаары болуп Отрар эсептелинген. X-XUY кылымдагы шаардын интенсивдүү өнүгүшүн археологдор далилдейт. Бул шаарда Шахристан цитадель, рабат бар болуп 200га жакын аянт дубал менен курчалган (Акишев, Байпаков, Ерзакович 1972 : 45).

Сырдарыянын ортоңку агымынын сол жээгинен 12 шаар урандысы табылып изилденген, кээ бирлеринин икта деп, шахристан, рабад жана дубалдардын калдыктары табылган (Агеева, Пацевич, 1958 : 115).

Ташкент оазисиндеги табылган 50дөн ашуун шаарлардын ичинен эң ириси жана X-ХҮҮ кылымдарда өнүккөн болуп Исфиджаб (азыркы Сайрам), Бинкет (ХҮ кылымдан баштап Ташкент, Шаш областынын борбору) Тункет (Илак областынын борбору), Ноокет жана Бенакет шаарлары болгон. Негизинен Орто Азиядагы бардык ири шаарлар төрт бөлүктөн турган: цитадель, Шахристан, ички жана сырткы рабад (дарбаза), дубалдар менен курчалган. X кылымдагы географтардын эмгектеринде Ферганада-34 шаар, Усрушанды-12, Бухара оазисинде-29, Согдада-12, Кашкадарыя өрөөнүндө 6 шаар эскерилип жазылган.

Бизге маалым болгон Фергана өрөөнүндөгү X кылымга чейинки шаарлар (Аксыкент, Кува) Шахристан, цитадель жана рабаттан турган (Заднепровский 1960 : 218).

Археологиялык материалдар Наср ибн Алинин шаары, ХҮ-ХҮҮ кылымдардагы Фергана удели болгон өзгөн шаарынын өнүгүшүн далилдейт¹⁴¹. Демек бул факт өзгөн шаарына 2000-жылдан ашуун убакыт болгондугун далилдеп турат. Айрым окумуштуулардын жакынкы жылдарда өзгөн шаарынын 2000-жылдык майрамын өткөрүү сунушун колдоо керек. Орто Азиядагы ошол мезгилдеги шаарлардан айырмаланып өзүнчө бөлүнгөн 3 шахристаны болгон. Археологдор өзгөндүн бул өзгөчөлүгүнө канаттандырарлуу аныктама бере алышпайт. Өзгөндөгү мунара кыргыздын оймо-чиймеси менен жасалгаланып, мавзолейдин үстү боз үйдү элестетип турат.

Караханилер доорундагы жер суунун аттары да чоң кызыгууну пайда кылып, алардын 60-70 пайызы кыргыз элинин сөзүнө дал келет. Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө көп сандаган географиялык аталыштар эскерилет. Алардын ичинен Тяньшань жана Жетисуу районундагылар кеңири маныздалат. Себеби автор Ысыккөлдүн түштүк жээгинде төрөлүп, Карахан мамлекеттин чыгыш бөлүгүнө саякат жасап жакшы изилдеген. Теңиртоо, Чүй, Фергананын негизги шаарларын жана кыштактарынын аттарын атап тактаган. Улук Талас, Кэми Талас, Баласагын, Кузулуш, Кыз-Орду, Тартук, Кочкор башы, Кэнжаксенир, Сапар-каяс, Кара-каяс, Ики-Огуз, Чигил, Барскоон, Сөзмө, Жанбалык, Бешбалык, Жаныбалык, Өзгөн, Ягма, Аргу, Бухара, Исфиджаб, Сайрам, Инчкен, Ачкен, Манкен, Сарбан, Семизкен, Самаркан, Сыгнак, Талас, Ташкен, Шам, Таркен, Тункел, Карагуд, Каражыгач, Фараб, Кинут, Балу,

Камлангу жана Яфинч (Кашкарий Махмуд 1960 : 66, 71, 94, 120). Бул шаарлардын кээ бирлери азыркы мезгилге чейин бар. Эң башкысы Махмуд Кашкаринин айтуусу боюнча болжолдуу жайлашкан жерин аныктаса болот (Кашкарий Махмуд 1960 : 124, 145; Т.ҮҮҮ : 172, 385).

Шаарлардын өнүгүшө (анын санынын өнүгүшө территориясы жаңы рабаттын негизделиши) жана бай археологиялык маалыматтар Карахан кагандыгына кол өнөрчүлүктүн ар кандай түрлөрүн

Өнүккөндүгүн далилдейт. Карахан мамлекетиндеги кыргыздардын кол өнөрчүлүгүнүн чоң бөтөнчүлүгү мына ушунда. Темир иштетүү айнекти иштетүү баалуу кооз буюмдарды жасоо, зергердик, айыл чарба жана жер иштетүү шаймандарын жасоо, курулуш иштери жакшы өнүккөн. Бул кыргыз кол өнөрчүлүгүнүн бөтөнчүлүгү болчу. ХҮ-ХҮҮ кылымдардагы чопонун өзгөчө белгиси кол өнөрчүлүктө чоподон жасалган буюмдардын көптүгү (Кожемяко 1978 : 53). Бирок белгилей кетчү нерсе бул көрүнүш Карахан мамлекетинин чыгыш бөлүгүнө-Чүй өрөөнү жана Теңиртоого мүнөздүү болгон, себеби бул жерде батышка караганда чоподон буюмдарды колдонуу жана аларды иштетүү кеңири колдонулган. Караханилер территориясында кол өнөрчүлүктүн ар кандай түрлөрү өнүккөндүгү жөнүндө көп археологиялык маалыматтар бар. Бул жерде кайсы мезгилде кайсы жерде эмне даярдалгандыгы, археологиялык далилдөөлөр менен кыскача түшүнүк берсек максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Эң кызыктуусу бийик тоолу Чаткал өрөөнүндө X-ХҮ кылымдарда тоо металлургиялык комплекси жайгашкан, ал жерде жезди кайра иштетишкен. Азыркы Терексайга жакын чоң кыштак Ардала шаарында райондун борборунда ар түрдүү кесиптеги кол өнөрчүлөр эмгектенишкен. Ошол эле Суусамыр өрөөнүндө чоподон жасалган идиштер кол менен цехтерде жасалган (Кибиров 1959 : 58-59, 61). Жогоруда белгилегендей Или өрөөнүнүн калк жыш жайгашкан жерлеринде жер иштетүүчүлүк менен чогуу ар кандай кол өнөрчүлүк иштери да жүргүзүлгөн. Талгар шаарында кол өнөрчүлүк устаканалар жана кооз буюмдарды жасоочу эмгек буюмдары табылган (Бурнашева 1972 : 183-185). Археологдор Аксуу жана Сокулуктан чопо бышыруучу печтерди ошондой эле керамика жасоочу кварталдарынын урандыларын табышкан, кол өнөрчүлүк кварталдары Акбешим, Кызылсуу жана бир катар башка райондордо да табылган, булардан бышкан кирпич куюлган устаканаларды табышкан Чүй өрөөнүн вино иштеп чыгаруучу ишканаларын орду табылган (Кожемяко 1978 : 53). Сокулук болсо гончардуу кол өнөрчүлүктөн борбору болгондугун ал жерде табылган кыш бышыруучу 3 меш табылган-

дыгы далилдеп турат (**Бернштам 1943 : 23**). Темир иштетүү өндүрүшүнүн издери Шельджиден табылган, YX-XY кылымдарда күмүш иштетүүдө пайдаланылган печтердин калдыктары Талас өрөөнүн Кең-Аралда табылган (**Бернштам 1943 : 103**). Белгилей кетчү нерсе YX-XYYY кылымдарда Чүй, Талас жана түштүк өрөөндөрүндө көбүнчө чоподон кесе, пияла, тамак ичүүчү идиштер жана пилик-чырактар жасалган (**Байпаков 1965 : 77**). Археологдор мындай буюмдар XY-XYU кылымдарда ушул гана өрөөндө эмес, Түштүк Казахстан жана Ташкент оазисинде таралгандыгын белгилейт. Каратоонун түндүгүндө Бабаата шаарчасында керамика иштетүүчү печкалар жана жергиликтүү темир иштетүүнүн издери табылган (**Агеева 1962 : 74**).

Кыргыздар эчен ири кубанычтуу нерсе археолог Ю.А.Западнепровский өзгөндүн керамикасын изилдеп келип аны жети түргө бөлөт. Анын жыйынтыгы боюнча XY-XYU кылымда өзгөндүн керамикасын түзүлүш караханилер мамлекетинин бир катар шаарларынан табылгалар менен көп жагынан окшоштугун айтат (**Заднепровский 1963 : 225-234**). Ал эми Охналык (Орозбеков айылы, Кадамжай району) кол өнөрчүлөр айнектен буюм жасоо менен эле даңкталбастан, башка кол өнөрчүлүк буюмдары менен да даңкталган. Бул жерде XY-XYYY кылымдарга таандык ондон ашуун казандардын үлгүлөрү, кыш бышырылуучу меш жана ага ылайыкташтырылган казан табылган (**Ахраров 1962 : 84, Буриашова 1964 : 169**). Археологиялык материалдар боюнча орто кылымдык табылгалар бир катар кол өнөрчүлүктүн түрлөрүнүн өнүккөндүгүн далилдейт. Ал гана турсун Карабулакта (Баткен областы) металлды кайра иштетүү ишканалары болгон (**Негматов, Хмельницкий 1966 : 196, Брыкина 1970 : 256**). Батыш караханийлердин борбору болгон Самаркан шаары ири кол өнөрчүлүктүн борбору болгон. Ал жерден XY-XYYY кылымдардагы чоподон буюм жасоочу чоң кварталдар кыш бышыруучу печтер табылган. Ибрахим ибн Насирдин документинде алтын жана күмүш иштетүүчүлөрдүн кварталы эскерилет

(**Альбаум 1969 : 256**). Мындай кварталдар караханилер мамлекетинин башка шаарларында да орун алгандыгы талашсыз. Күмүштөн жасалган кооз буюмдар X-XYU кылымда даярдалып, жогорку чеберчиликте жасалып, өзгөндө, Ошто жана Чүй өрөөнүндө даярдалган (**Беленицкий, Бентович, Большаков 1973 : 325**). Кубанычтуу нерсе токуучулук иштери менен ар кандай деңгээлде бардык айыл кыштак жана шаарларда кесиптенишкен (**Ахраров, Темиргалиев // СЭ. №3, 1966 : 119**). Өзгөн жана Ош биринчи, ал эми Самаркан жана Суяб, Талас шаары

текстильдик өндүрүштөн Орто Азиядагы экинчи борбору болуп саналган (**Беленицкий, Бентович, Большаков 1973 : 272, 273**).

Отурукташкан элдер сыяктуу эле көчмөн элдер биринчи кезекте кыргыздар да кол өнөрчүлүк өндүрүшү негизги орунду ээлеген, себеби алар мал чарбачылык жана жер иштетүүчүлүк өндүрүшүнүн ар кандай буюмдарды жасап пайдаланышкан. Муну Махмуд Кашкаринин сөздөрүндөгү буюмдардын аталышы тастыктайт: Мисалы: башкаруучулардын бут кийимдери териден жасалып-узлик деп аталат, үстүнө кийген кийимдер төө жана койлордун жүнүнөн жасалып -карс деп аталат, кооздолгон кийиз таар-кимишка, пахтадан жасалган тулуп-ялма, ээрдин астына жүндөн жасалган төшөлмө абрин, пахтадан кездемелерди-чек деп аталат ж.б (**Кашкарый Махмуд 1960 : 174, 162, 333, 452**).

Махмуд Кашкари элик, карышкыр, аюу жана башка жаныбарлардын терисинен жасалган шубаны-ичик (**Кашкарый Махмуд 1960 : 99**) деп атайт. Бул кийим кыргыздарда ушул күнгө чейин өтө баалуу жана сыйлуу кийим катары пайдаланылат.

Темир усталар жана жыгач усталар ар кайсы калк жайгашкан пункттарда жолуккан. Ал-Берунинин билдирүүсү боюнча Кашкар жана Барскоондо чоң казандар жана ар кандай темир буюмдары усталардын чеберчилигине байланыштуу жасалган (**Ал-Бируни 1957 : 41**). Махмуд Кашкаринин сөздүгүндө да бул өндүрүшкө байланыштуу буюмдар эскерилет. Мисалга алсак сынган пиялаларды жамоочу, темир буюм, темир иштетүүчү меш-корук, ээрди кооздочу жасалгалар, куур ж.б (**Махмуд Кашкарый 1960 : 131,171**) болгон.

Бөтөнчө белгилей кетүүчү нерсе: айнек өндүрүшүндө X-XYYY кылымдарда Теңиртоо, Чүй, Ферганада кеңири тараган өндүрүштүн бири болгондугун көп сандаган археологиялык материалдар далилдейт. Карахан мамлекетинин аймагында Афрасиаб, Кува, Аксикентте айнек иштетүүчү ишканалар табылган жана археологиялык табылгалардын жыйынтыгы боюнча айнек иштетүүчү борборлор, өзгөн, Ош, Тараз шаарлары болгон (**Абдуразакова, Безбородов, Заднепровский, 1963 : 64**). Айнектен жасалган буюмдар жана алардын калдыктары бир катар шаар жана урандылардан катталган: Самаркан, Мончоктөбө (Фергана), Кызылсуу (Чүй өрөөнү), Сайрам, Калмаболо, Лагман, Карабулак (Кыргызстан) ж.б. айтсак жетиштүү болот.

Археологиялык табылгалар ошол мезгилде турмуш тиричиликте шишеден жасалган буюмдар кеңири пайдаланылгандыгын далилдейт. Ошондой эле кооздуктар, айнек буюмдары, парфюмериялык флакондордун, буюмдардын түрлөрү өскөндүгү

байкалат. М.Аминджановдун ою боюнча X-XYU кылымдарда Мавераннахрда шишеден буюм жасоо Мавераннахрдын 33 өндүрүштүн негизги түрү болуп саналат (Аминджанова 1967 : 41).

Акырында белгилей кетүүчү нерсе Жусуп Баласагын өзүнүн поэмасында темир усталарды, сүрөтчүлөрдү жана башка кол өнөрчүлөрдүн өнөрүн даңктап ырдаган (Йусуф Хас Хожиб 1984 : 666-667). Жогоруда аталган жана башка археологиялык табылгалар, темир усталар, жез жана ювелирдик иштер караханийлер мезгилиндеги ошол эле өрөөндө тоо кен өндүрүшү жөнүндө далилдейт же ал Истахри өз эмгегинде Илак, Шельджи кен байлыктары жана Кыргызстандын башка тоо кендери жөнүндө баяндайт (МИКК 2003 : 17).

X кылымдардагы Борбордук Тяньшань жана ага тектеш Чыгыш аймактарда кен байлыктары жөнүндө бизге бай маалыматтар жолугат. Окумуштуу Беруни мындай маалыматты баяндайт, Чүй өрөөнүндөгү дарыялардын агымы тоодон нефрит алынып келинип, андан бел курлар жана шакектер жасалган (Ал-Бируни 1957 : 184). Ошол эле автордун жана Махмуд Кашгаринин маалыматы боюнча бул таштын ар кандай түрү Хотан дарыясынын өрөөндөрүнүн алынган (Кашкарий Махмуд 1963 : 166). Таң калыштуусу, ири баалуу таштар падышалардын менчиги катары каралып, майдалары ага баш ийген бийлик төбөлдөрүнө таандык болгон. Окумуштуу Абу Дулаф карлуктар өлкөсүндөгү кен байлыктарына токтолот, Йакут Орто Азия жана Түштүк Казакстандын чыгыш бөлүгүндө жашаган калктын негизги бөлүгүн түзгөн чигил уруулары тарабынан баалуу таш (безоара) алынгандыгын айтат.

Чигил уруулары проф. З.Эралиевдин көп жылдык изилдөөлөрүн көрсөткөндөй орто кылымдарда кыргыз калкынын башкы уруусу катарында эсептелинет. Чигилдер кең аймакты Чүй, Ысыккөл, Теңиртоону ээлеп турушкан. Улуу бабабыз, чыгаан окумуштуу Жусуп Баласагын да Чүйлүк чигилдерден чыккан.

“Худуд-ал-алам” эмгегинин автору Чаткал өрөөнүнүн калкы тоо кен өндүрүшү менен кесипте нишкенин баяндайт (Hudud,,, p : 116). Ири аалым Йакут ал-Истахриге таянып, Таластын тоолорунан

темир, жез, алтын, коргошун, нефть жана бирюза казылып алынгандыгын жазат (Jakkut^s geographyses... t, Y. p 238). Талас өрөөнүндөгү Шельджи областы күмүш, коргошун кендерин YX-XY к. өндүрүүнүн борбору болгон. Окумуштуу Мукадаси күмүш кендери негизинен Шельджи шаарына жакын тоолордон (Садыр коргон урандысы), Суса (Чалдыбар урандысы) жана Текабкет (Аксуу шаарчасынан) табылгандыгын далилдейт (Destrypto. Ymperyu b... p.275). Талас өрөөнүнүн табылган кендер жана аларды иштетүүчү 78 ашуун жерлер, кыргыз кырка тоолорунун түштүгүнөн табылган YX-XY кылымдарда иштетилген (Бубнова 1963 : 91).

Карахандыктардын YX-XYU кылымдарда эң ири күмүш, коргошун өндүрүү борбор азыркы Лейлек районунун батыш бөлүгүндө жайланышкан Кара мазарда болуп, ал жердеги кенди иштетүүчүлөрдүн урандылары, изи миндеп жолугат. (Наследов // 1965 : 75). Кыргыз элинин сыймыгы болуп алтын негизинен Аксыкен шаарынын чет жакаларынан, Терексайдан жана жогорку Чаткалдан, Лейлектен - сымап, Баткендин сох тоосунан-нашатыр, азыркы өзгөн районунан-көмүр алынган.

Адабияттар:

1. Винник Д.Ф. Исторической топографии средневековых поселений Исык-Кульской котловины. // Древнее и раннее средневековье культура Кыргызстана. Фрунзе . 1967.
2. Зяблин Л.П. Археологические работы на Исык-Кульской котловины. М., 1957.
3. Кожемяко П.Н. Из истории раннесредневековых поселений Чуйской долины // Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе. 1963.
4. Кожемяко П.Н. Оседлые поселения Таласской долины //Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе . 1963.
5. Чороев Т. Дивани-лугат- ит-тюрк. М.Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии. Ориенталистика в Киргизии. Фрунзе., 1987.
6. Эралиев З. Э. Жусуп Баласагын кыргыз элинин улуу ойчулу. Бишкек. 2004.